Еліксир довголіття

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

До читача

Сюжет цього етюду дав авторові, коли той тільки починав своє життя в літературі, один його друг, давно покійний; а згодом автор натрапив на цей таки сюжет у одному збірнику новел, виданому на початку нинішнього століття — досить імовірно, що це одна з фантазій берлінського письменника Гофмана, надрукована в якомусь німецькому альманасі й забута видавцями, що випустили друком зібрання його творів. У "Людській комедії" вистачає оригінальних знахідок, і автор не соромиться зізнатися читачам у невинному запозиченні; за прикладом славетного Лафонтена, йому іноді трапляється неумисне переказати на свій лад той чи той уже відомий сюжет. Подану далі новелу не слід вважати за один із жартів, модних у 1830 році, коли кожен автор прагнув написати щось жахливе на втіху молодим дівчатам. Коли ви довідаєтеся про те, як вишукано Дон Жуан відправив на той світ батька, спробуйте уявити собі, як би повелися в дев'ятнадцятому сторіччі за схожих обставин порядні люди з тих, хто погодився виплачувати літній людині довічну ренту, сподіваючись, що якась хвороба не дасть їй дожити до глибокої старості, або хто віддав унайми старій жінці помешкання, взявши з неї платню до кінця її днів. Захотіли б вони воскресити тих, чия смерть для них вигідна? Нехай ті, хто міряє людську совість, поміркують, наскільки Дон Жуан скидається на батьків, що одружують своїх дітей для вдоволення власних амбіцій. Чи вважає людське суспільство, яке, коли вірити філософам, іде шляхом прогресу, чи вважає воно за крок уперед звичку покладати всі свої надії на чиюсь смерть? Звідси виникла ціла наука й почесні професії, представники яких живуть коштом смерті. Чекати, коли сконає та або та людина, для подібних спритників —

ремесло, вони просто-таки чатують на смерть, вони щоранку умовляють її скоріше забрати недужого, а ввечері перевіряють, приходила вона чи ні. Це коад'ютори, кардинали, позаштатники, учасники тонтіни тощо. Додайте сюди людей делікатних — а їх чимало,— що накинули оком на маєток, ціна якого їм не по кишені, отож вони з холодною розважливістю оцінюють, скільки лишається прожити на світі їхнім вісімдесятирічним чи сімдесятирічним батькам, свекрухам чи тещам, кажучи: "Менш ніж через три роки я одержу спадщину, і тоді..." До вбивці ми почуваємо меншу відразу, аніж до шпига. Вбивця, можливо, піддався миттєвому нападу божевілля, йому дозволено покаятись, ушляхетнити себе. Але шпиг завжди лишається шпигом; він шпиг, коли спить у ліжку, коли сидить за столом, коли йде вулицею, він шпиг удень і шпиг уночі; він підлий у кожну хвилину свого життя. Але й убивця може бути не менш підлим, аніж шпиг. Хіба ви не помічали в нашому суспільстві безліч людей, яких наші закони, наші звичаї і порядки спонукають безперервно думати про смерть своїх близьких, палко жадати її? Вони прикидають вартість похорону, коли купують кашемірову шаль для дружини, коли в театрі підіймаються сходами, коли мріють про власну ложу в Італійській опері, про власну карету. Вони чинять убивство і в ту мить, коли милі створіння, це уособлення самої невинності, підставляють їм увечері свої дитячі лобики під поцілунок, кажучи: "На добраніч, тату!" Вони щогодини бачать очі, які їм хотілося б закрити і які щоранку розплющуються на світло, як око Бельвідеро — персонажа з цієї повісті. Одному Богові відомо, скільки батьковбивств люди здійснюють подумки! Уявіть собі чоловіка, зобов'язаного платити тисячу екю довічної ренти старій жінці, уявіть собі, що обоє вони живуть у селі, розділені лише струмочком, але й це не перешкоджає їм з усією щирістю ненавидіти одне одного, не рахуючись навіть із правилами пристойності, що змушують носити маску двох братів, з яких одному дістанеться майорат, а другому — лише частка спадщини. Вся європейська цивілізація стоїть на фундаменті ПЕРЕДАЧІ МАЙНА У СПАДОК і скасувати цей закон було б дурістю. Але чи не слід би — як у машинах, що становлять гордість нашого століття,— поліпшити конструкцію цього важливого механізму?

Якщо автор захотів звернутися з традиційним посланням "До читача" в передмові до твору, де він намагається використати всі можливі літературні форми, то це для того, щоб висловити свої зауваження, які стосуються кількох його філософських етюдів водночас, хоча насамперед цього. В кожному з них подано більш або менш нові ідеї, виразити які авторові здалося доречним ; він міг би навіть претендувати на пріоритет у галузі тих або тих форм і висловлених думок, адже згодом вони перейшли в ужиток сучасної літератури і нерідко там вульгаризуються. Отже, читачі не повинні пропустити повз увагу дату першої публікації, поставлену під кожним етюдом, якщо вони хочуть віддати авторові належне.

Письменство дає нам змогу завести незнайомих друзів, і який то щирий друг — твій читач! Тим більше, що з добре знайомих друзів автора деякі не прочитали жодного рядка з його творів! Автор вважає, що тільки сплачує свій борг вдячності, присвячуючи цю новелу DIIS IGNOTIS*.

* Невідомим богам (латин.).

==========

Одного зимового вечора дон Жуан Бельвідеро частував у своєму розкішному феррарському палаці князя з роду д'Есте. В ту епоху бенкети були чудовим видовищем, влаштовувати яке могли тільки люди, не бідніші за королів, або могутні феодальні сеньйори. Сидячи навкруг стола, на якому горіли запашні свічки, семеро веселих жінок утішалися приємною бесідою, оточені прекрасними статуями з білого мармуру, що вирізнялися на тлі стін, обличкованих під червоний камінь, і контрастували з барвистими турецькими килимами. Вбрані в атлас, виблискуючи золотом і діамантами,— менш, проте, яскравими, ніж їхні очі, усі вони здавалися втіленням пристрастей, однаково палких, але настільки ж розмаїтих, наскільки розмаїтою була їхня краса. Правда, говорили вони про одне й те саме, про одне й те саме думали, але вираз обличчя, погляд, який-небудь жест або відтінок у голосі надавали мові

кожної з них своєрідного тону — легковажного, хтивого, меланхолійного або насмішкуватого.

Одна, здавалося, промовляла: "Моя врода зігріє навіть захололе серце старого діда".

Друга: "Я люблю лежати на канапі і п'янити себе думкою про тих, хто мене обожнює".

Третя, ще новенька на цих бенкетах, мало не червоніла:

— В глибині серця мене мучать докори сумління,— казала вона.— Я католичка і боюся пекла. Але вас я так люблю, так люблю, що заради вас готова пожертвувати і вічним спасінням.

Четверта, перехиляючи келих із хіоським вином, вигукувала:

— Будемо ж веселитись! З кожним світанком я відроджуюся для нового блаженства! Не пам'ятаючи про минуле, ще п'яна після вчорашніх поєдинків, я знову до дна осушую келих життя, осяяного щастям, напоєного коханням!

Жінка, яка сиділа біля Бельвідеро, спопеляла його вогнистим поглядом. Вона мовчала. "Мені не знадобляться bravi*, щоб порішити коханця, якщо він мене покине!" — здавалось, промовляли її очі. Вона сміялася, але її рука конвульсивно ламала золоту цукерницю, карбовану чудесними візерунками.

* Наймані вбивці (іт.).

— Коли ж ти станеш герцогом? — запитала шоста в князя, блиснувши хижою посмішкою і втупивши в нього очі, сповнені вакхічного безуму.

— А коли нарешті помре твій батько? — сказала сьома, засміявшись і хмільним грайливим порухом кинувши в дона Жуана букет.

Ця невинна юна дівчина звикла легковажити всім священним.

— О, не згадуйте мені про нього! — вигукнув юний красень дон Жуан Бельвідеро.— На світі існує тільки один вічний батько, і, на моє лихо, дістався він мені!

Крик жаху вихопився в сімох феррарських куртизанок, у Жуанових друзів і навіть у князя, хоча через двісті років, за Людовіка XV, люди з обраного товариства лише посміялися б з такої вихватки. Але оргія лише починалася, і, мабуть, душі ще не зовсім скаламутилися. Незважаючи на яскраве полум'я свічок, на палкі вигуки, на блиск золотих і срібних чаш, на хмільне вино, незважаючи на те, що погляд милувався найпрекраснішими жінками, можливо, в глибині тих сердець ще збереглося трохи сорому перед людським та Божим осудом, який жевріє там, аж поки гульня не заллє його потоками іскристого вина. Одначе квіти вже зім'ялися, очі посоловіли — сп'яніли уже й сандалії, як висловився Рабле. І ось коли на бенкеті на мить запала тиша, відчинилися двері, і, як на Валтасаровій1 учті, з'явився дух Божий у подобі старого сивого слуги з хисткою ходою та насупленими бровами; він увійшов із сумним обличчям, і від його погляду зблякли вінки, келихи з червоним вином, піраміди плодів, блиск бенкету, пурпуровий рум'янець здивованих облич і яскраві барви подушок, зім'ятих білосніжними жіночими плечима та ліктями. І мов жалобне покривало опустилося на всю цю навіжену компанію, коли слуга промовив глухим голосом похмурі слова:

— Паничу, ваш батько помирає.

Дон Жуан підвівся, зробивши жест, який гості мали витлумачити так: "Даруйте, таке не щодня трапляється".

Хіба смерть батька не застає молодих людей — і досить часто — посеред розкошів життя, посеред безумних розваг веселої оргії? Смерть у своїх забаганках буває не менш примхлива, ніж норовиста куртизанка. Але смерть завжди вірна, вона ще нікого не обманула.

Коли дон Жуан зачинив за собою двері вітальні й пішов довгою галереєю, темною і холодною, він, як актор на сцені, спробував прибрати належного для такої сумної події вигляду; знаючи, що повинен зіграти роль сина, він відкинув свої веселощі разом із серветкою. Ніч була чорна, хоч око виколи. Мовчазний слуга, що проводив дона Жуана до спальні вмирущого, освітлював дорогу паничеві досить погано, і Смерть, заручившись підтримкою холоду, тиші, темряві, а може, й затуманеної свідомості, яка ще не прочумалася від хмелю, заронила в душу марнотрата деякі роздуми; він подумки переглянув усе своє життя і став замислений, як злочинець, коли його ведуть на суд.

Бартоломео Бельвідеро, Жуанів батько, нині дев'яносторічний дід, більшу частину свого життя віддав торговим справам. Часто мандруючи по відомих своїми талісманами країнах Сходу, він надбав там величезне багатство і знання, цінніші — як він казав — за золото й діаманти, якими на той час він уже мало цікавився. "Для мене один зуб дорожчий від рубіна, а владу я ставлю понад знання!" — іноді вигукував він, усміхаючись. Добрий батько любив слухати, як Жуан розповідає йому про свої молодечі витівки і з лукавим виразом казав, осипаючи сина золотом: "Мій любий хлопче, роби всі дурниці, які тобі до вподоби, розважайся, сину!" Це був єдиний на світі дід, який щиро радів, милуючись юнаком; з батьківською любов'ю дивлячись на веселе життя сина, він забував про свою старечу кволість. Бельвідеро було вже шістдесят років, коли він палко закохався в молоду дівчину — ангела лагідності й краси. Дон Жуан став єдиним плодом цього пізнього й короткочасного кохання. Ось уже п'ятнадцять років оплакував бідолашний старий втрату своєї дорогої Хуани. Численні слуги і син думали, що через це горе старий засвоїв такі дивні звички. Усамітнившись у найменш упорядженому крилі палацу, Бартоломео з'являвся на люди дуже рідко, і сам дон Жуан не смів без дозволу заходити до батькових покоїв. А коли цей добровільний

відлюдник ішов через двір або вулицями Феррари, він мав такий вигляд, ніби шукав якусь загублену річ; ступав замислено, нерішуче, заклопотано, як людина, котра зосередилася на одній думці або намагається щось пригадати. Поки молодий панич влаштовував пишні учти і палац наповнювався веселим гамором, поки коні били в дворах копитами, а пажі сварилися, сидячи на сходах і граючи в кості, Бартоломео з'їдав за день сім унцій хліба і пив тільки воду. Іноді йому подавали й птицю, та лише для того, щоб він міг кидати кістки чорному пуделю, своєму вірному другові. На гамір у домі Бартоломео ніколи не нарікав. У ті дні, коли його змагала хвороба, а звуки мисливського рогу та гавкіт собак не давали йому заснути, він обмежувався словами: "А, це дон Жуан повертається з ловів!" Такого лагідного й побажливого батька, мабуть, іще не було на світі, отож юний Бельвідеро, звикши ставитися до нього без церемоній, набув усіх вад розпещеної дитини: він жив з Бартоломео, як вередлива наложниця живе із старим полюбовником, усмішкою домагаючись прощення за нахабство, торгуючи своєю ніжністю й великодушно дозволяючи любити себе.

В уяві дона Жуана промайнули роки дитинства, юності, й він подумав, що йому нема в чому дорікнути батькові — той незмінно був добрий до нього. Відчуваючи, як у глибині його серця озвалися докори сумління, Бельвідеро, поки йшов галереєю, майже простив батька за те, що той зажився на світі. Він готувався знову стати шанобливим сином, як злодій готується стати чесною людиною, коли здобуває можливість пожити в розкошах на вкрадені мільйони. Незабаром молодик уже йшов через холодні, з високими стелями зали, з яких складалися батькові апартаменти. Вдосталь надихавшись вогким і затхлим повітрям, нанюхавшись запаху старих гобеленів і шаф, вкритих грубим шаром пороху, він опинився у старовинній спальні, де біля майже згаслого каміна стояло ліжко Бельвідеро, від якого віяло важким духом смерті. Через нерівні проміжки часу лампа на столику, зробленому в готичному стилі, освітлювала ліжко то яскравими, то слабкими спалахами, й обличчя старого весь час змінювало вигляд. Крізь нещільно зачинені вікна свистів холодний вітер, і сніг шмагав по шибках із глухим шумом. Ця картина була в такому разючому контрасті з бенкетом, який щойно

покинув Жуан, аж він мимоволі здригнувся. А коли підійшов до ліжка, і сильний спалах вогню, роздмуханого поривом вітру, освітив батькову голову, його пройняло холодом: уже риси вмирущого спотворилися, а шкіра, що туго обтягувала кістки, набула зеленавого кольору — він здавався ще жахливішим на тлі білої подушки, на якій лежала голова старого вельможі. З роззявленого беззубого рота, зсудомленого від болю, вилітали зітхання, моторошно підхоплювані завиванням бурі. Та попри ці ознаки руйнування плоті, обличчя сяяло якоюсь надприродною могутністю. Високий дух, що жив у цьому тілі, змагався зі смертю. Очі, глибоко запалі від хвороби, дивилися напрочуд пильно. Здавалося, своїм передсмертним поглядом Бартоломео намагався вбити ворога, що вмостився біля його постелі. Гострий і холодний, цей погляд здавався ще страшнішим через те, що голова лишалася нерухома, схожа на череп, який лежить на столі у лікаря. Таким же нерухомим було й тіло, добре видне під складками простирадла. Усе вмерло — жили тільки очі. Белькотіння, що вихоплювалося у вмирущого з рота, здавалося чисто механічними звуками. Жуанові стало трохи соромно, що він підходить до батькового смертного ложа, притискаючи до грудей букет, який кинула йому куртизанка,, і принісши з собою пахощі гулянки та хмільний дух вина.

— Ти розважався! — прошепотів батько, побачивши сина.

В ту саму мить чистий і дзвінкий голос співачки, яка співала на втіху гостям, і акорди її віоли пересилили виття хуртовини й долетіли до кімнати вмирущого. Жуанові хотілося б не чути цієї брутальної відповіді на батькове запитання.

— Я не гніваюся на тебе, сину,— сказав Бартоломео.

Від цих лагідних слів Жуанові стало зле — він не міг простити батькові його доброти, що разила, наче кинджал.

— О, мені так соромно, тату! — мовив він лицемірно.

— Бідолашний Жуаніно,— провадив умирущий глухим голосом,— я завжди ставився до тебе так добре, що ти мені не бажаєш смерті, правда?

— О, я віддав би частку свого життя, аби врятувати від смерті вас!

"А чом би мені цього й не сказати? — подумав марнотрат.— Адже обіцяють жінці кинути їй до ніг увесь світ!"

Тільки-но він це подумав, як старий пудель загавкав. Голос розумного створіння змусив дона Жуана здригнутися, йому здалося, що пес розгадав його думки.

— Я знав, сину, що можу на тебе покластися! — прошепотів умирущий.— Я житиму. Атож, я подарую тобі таку радість. Я залишуся живий і жодного дня із твого власного життя віддавати за це не треба.

"Він марить",— подумав дон Жуан.

І сказав уголос:

— Атож, дорогий тату, ви проживете ще стільки, скільки житиму я, бо ваш образ до кінця моїх днів збережеться у мене в серці.

— Не про таке життя йдеться,— сказав старий вельможа, збираючи сили, щоб підвестися, бо раптом у нього виникла підозра — одна з тих, які народжуються лише на смертному ложі.— Послухай, сину,— провадив він голосом, який ослаб від цього останнього зусилля,— мені так само не хочеться вмирати, як тобі не хочеться відмовитися від коханок, вина, коней, соколів, собак і золота.

"Ще б пак",— подумав син, опускаючись навколішки біля узголів'я ліжка і цілуючи мертвотно-бліду руку Бартоломео.

— Але ж, тату, мій дорогий тату, треба скоритися волі Божій,— сказав він уголос.

— Бог — це я,— промурмотів старий.

— Не блюзніть! — вигукнув молодик, бачачи, якого грізного виразу прибрало батькове обличчя.— Стережіться, адже ви взяли останнє причастя, і я ніколи б не втішився, якби ви померли нерозкаяним.

— Вислухай же мене! — промовив умирущий,. скреготнувши зубами.

Дон Жуан замовк. Залягла моторошна тиша. Крізь завивання хурделиці знову долинули звуки віоли й чарівний голос, слабкі й ніжні, наче барви світанку. Вмирущий посміхнувся.

— Дякую, що ти привів співачок, запросив музик. Святковий настрій, молоді красуні з білою шкірою й чорним волоссям! Усі втіхи життя! Хай усе це буде, а я оживу!

"Марить, уже нічого не усвідомлює",— подумав дон Жуан.

— Я відкрив засіб, як воскреснути. Слухай уважно! Висунь з мого столу шухляду, а для цього натисни кнопку, сховану під грифоном.

— Висунув, тату.

— Знайди в ній пляшечку з гірського кришталю.

— Знайшов.

— Двадцять років витратив я...— У цю мить старий відчув, що смерть уже поряд і, зібравши останні сили, промовив: — Як тільки я випущу останній подих, ти натреш мене всього цією рідиною, і я воскресну.

— Таж її тут зовсім мало,— відповів молодик.

Хоча Бартоломео уже не міг заговорити, він зберіг здатність бачити й чути. У відповідь на ці слова голова старого рвучко повернулась до Жуана, і його шия заклякла в цьому повороті, як шия мармурової статуї, що за скульпторовим задумом дивиться вбік; широко розплющені очі застигли в жаскій нерухомості. Старий вельможа помер, утративши свою єдину, останню ілюзію. Він сподівався знайти притулок у синовому серці, а знайшов там могилу, куди глибшу, ніж та, в яку закопують на кладовищі мерців. І ось жах розметав його волосся, а страшно вирячені очі дивилися майже живим поглядом. Здавалося, цей батько гнівно волає з гробниці, вимагаючи в Бога помсти!

— Еге! — скрикнув дон Жуан.— Та старому уже каюк!

Він так квапився піднести таємничу кришталеву посудину до лампи — як ото пияк у кінці трапези дивиться на пляшку проти світла,— що й не помітив, як згасли батькові очі. Широко роззявивши пащу, пес поглядав то на мертвого хазяїна, то на еліксир, і дон Жуан так само по черзі дивився то на батька, то на пляшечку. Миготюче світло струменіло від лампи. Ніщо більше не порушувало глибокої тиші, віола замовкла. Бельвідеро здригнувся — йому здалося, ніби батько заворушився. Наляканий виразом мертвих очей, у яких застигло звинувачення, він закрив старому повіки — так зачиняють віконниці, якщо вони стукотять на вітрі в осінню ніч. Дон Жуан стояв випростаний, нерухомий, поринувши в цілий світ думок. Зненацька тишу порушив різкий звук — ніби заскрипіла іржава пружина. Захоплений зненацька, дон Жуан мало не впустив пляшечку. На всьому його тілі дрібними росинками виступив піт — холодніший, ніж лезо кинджала. Розфарбований дерев'яний півень вискочив над годинником і тричі прокукурікав. То був вигадливий механізм, який тогочасні вчені винайшли, щоб він нагадував їм, коли треба було сідати до праці. Світанок уже зарожевив вікна. Десять годин провів дон Жуан у роздумах. Старий годинник вірно виконував свій обов'язок перед Бартоломео, на відміну від його рідного сина. Механізм годинника складався з дерев'яних паличок, блоків, шворочок та коліщат,

а в Жуані був механізм, який називається "людське серце". Щоб не ризикувати втратою дорогоцінної рідини, скептично настроєний спадкоємець знову заховав пляшечку в шухляду готичного столика. В цю урочисту мить він почув у галереї приглушений гомін, неясні голоси, здавлений сміх, легкі кроки, шелестіння шовку — одне слово, наближалася компанія гуляк, що намагалися стримувати свої веселощі. Двері відчинилися. Увійшов князь, а за ним Жуанові приятелі, семеро куртизанок, співачки — строкатий гурт дівчат, схожих на танцюристок, захоплених зненацька вранішніми променями, коли сонце ще змагається з блідими вогниками свічок. Усі вони з'явилися, щоб, як годиться, висловити спадкоємцеві співчуття у його невтішному горі.

— Ну й дивина! Таке враження, ніби сердега Жуан сприйняв цю смерть цілком серйозно,— сказав князь на вухо Брамбіллі.

— Але ж його батько і справді був дуже добрий,— відповіла вона.

Тим часом після нічних роздумів Жуанове обличчя прибрало такого дивного виразу, що все товариство замовкло. Чоловіки стояли нерухомо. Жінки, чиї губи пересохли від вина, а щоки, наче мармур, вкрилися червоними плямами від поцілунків, опустилися навколішки й почали молитися. Дон Жуан мимоволі здригнувся, побачивши, як розкіш, радість, сміх, співи, юність, краса, влада — усе, в чому буяло життя, впало ницьма перед смертю. Але в чудовій Італії розпуста й релігія так тісно поєднувалися між собою, що релігія там ставала розпустою, а розпуста — релігією! Князь із щирим співчуттям потис Жуанові руку; потім на всіх обличчях промайнула та сама напівзасмучена, напівбайдужа гримаса, і фантасмагоричне видіння щезло, зала спорожніла. То був образ самого життя. Коли спускалися сходами, князь сказав Рівабареллі:

— Оце диво так диво! Дон Жуан, безвірник і нечестивець, любить свого батька! Хто б міг подумати?

— А ви помітили чорного пса? — спитала Брамбілла.

— Тепер Жуан казково багатий,— зауважила Б'янка Каватоліно, зітхнувши.

— Ну то й що? — зауважила горда Варонезе, та сама, яка зламала цукерницю.

— Як "ну то й що"? — вигукнув князь.— Таж зі своїм золотом він тепер не менш могутній володар, ніж я.

Спочатку дон Жуан, вагаючись між тисячею думок, не знав, як йому вчинити. Та коли він порадився зі скарбами, які надбав батько, і надвечір повернувся до кімнати, де лежав покійник, його душа була повна страхітливого егоїзму. В залі зібралися всі слуги дому, прикрашаючи пишне ложе, на якому покійну ясновельможність завтра мали виставити напоказ посеред безлічі запалених свічок, щоб уся Феррара могла помилуватися цим цікавим видовищем.

— Залишіть мене тут самого,— сказав дон Жуан зміненим голосом.— Ви увійдете згодом, коли я вийду.

Незабаром кроки старого слуги, який пішов останнім, стихли на кам'яних плитах підлоги. Тоді дон Жуан поквапно замкнув двері й, переконавшися, що він залишився з мерцем наодинці, вигукнув:

— Ану спробуймо!

Тіло Бартоломео лежало на довгому столі. Щоб приховати від людських поглядів бридкий труп старезного діда, дряхлого і кощавого, мов скелет, бальзамувальники накрили тіло саваном, залишивши відкритою тільки голову. Ця подоба мумії лежала посеред кімнати, обриси тіла виразно проступали під м'якою тканиною, і видно було, що воно вкрай висхле, сама шкіра та кості. Обличчя уже вкрилося великими ліловими плямами, які нагадували про те, що треба якомога скоріше закінчувати бальзамування. Попри весь свій скептицизм, дон Жуан

тремтів, відкорковуючи кришталеву посудину з чародійним зіллям. Коли він підійшов до голови трупа, то мусив зупинитись на хвилину — так його тіпало. Але цього молодика ще в ранній юності вкрай розбестили звичаї розпусного двору; отож роздуми, гідні герцога Урбінського, а ще гостра цікавість надали йому хоробрості; здавалося, сам нечистий прошепотів слова, які луною відбилися в самій глибині його серця: "Намочи око!" Він узяв рушника й, обережно вмочивши ріжечок у дорогоцінну вологу, легко провів ним по правій повіці трупа. Око розплющилося.

— Ага! — сказав дон Жуан, міцно стискаючи в руці пляшечку — так уві сні ми хапаємося за гілочку, що втримує нас над прірвою.

Він бачив око, ясне, мов у дитини, живе око мертвої голови, світло мерехтіло в ньому, яскріючи в росинках свіжої вологи; опушене гарними чорними віями, воно світилося, мов далекий самотній вогник, що його подорожній бачить зимового вечора посеред безлюдного поля. Це блискуче око, здавалося, от-от кинеться на дона Жуана, воно мислило, звинувачувало, проклинало, погрожувало, судило, промовляло, кричало, впивалося в дона Жуана. Усі людські пристрасті відбивалися в ньому: і палке благання, і царственний гнів, і почуття закоханої дівчини, яка благає ката помилувати її; одне слово, це був справді розпачливий погляд — такий погляд посилає людям засуджений на смерть, коли ставить ногу на останню сходинку ешафота. Стільки життя променіло з цього воскреслого уламка, що дон Жуан відступив, охоплений жахом. Він пройшовся по кімнаті, не сміючи подивитись на око, яке ввижалося йому на килимах, на підлозі, повсюди. По всій кімнаті мерехтіли іскорки, сповнені вогню, життя, розуму. Скрізь блищали очі, що переслідували його, немов зацькованого звіра.

— Він прожив би ще сто років! — вихопилося в Жуана, коли диявольська сила підштовхнула його до батькового ложа, і він знову прикипів поглядом до ясної зіниці.

Аж раптом у відповідь на його слова наділена розумом повіка опустилася й піднялася, як то буває в жінки, коли вона дає згоду. Якби мрець вигукнув: "Так!", дон Жуан менше перелякався б.

"Що ж робити?" — подумав він.

Він знайшов у собі мужність спробувати закрити оживлену повіку. Його зусилля виявилися марними.

"Розчавити око? А чи не буде це батьковбивством?" — подумки запитав себе він.

"Так",— відповіло око, підморгнувши з жахливою насмішкуватістю.

— Он воно що! — вигукнув Жуан.— Тут якісь чари!

І підійшов ближче, щоб розчавити око. Велика сльоза скотилася по проваленій щоці трупа і впала на руку Жуанові.

— Яка гаряча! — скрикнув він і опустився на стілець.

Цей поєдинок стомив його так, наче він боровся з ангелом, як біблійний Яків.

Нарешті дон Жуан підвівся й сказав:

— Аби тільки не було крові!

І зібравши всю мужність, необхідну для того, щоб учинити підлоту, він крізь рушник роздавив око. Несподівано пролунав чийсь жахливий стогін. Дико завивши, здох бідолашний пудель. "Невже він був батьковим спільником і знав про цю таємницю?" — подумав спадкоємець, дивлячись на вірного пса.

Дон Жуан Бельвідеро здобув славу шанобливого сина. Він спорудив на батьковій могилі пам'ятник з білого мармуру — статую на ньому вирізьбили найзнаменитіші скульптори того часу. Цілковитий спокій повернувся до нього лише тоді, коли статуя батька, уклякнувши перед алегоричним зображенням Релігії, своїм величезним тягарем придавила могилу, на дні якої син поховав єдиний докір сумління, що тривожив його серце у хвилини тілесної втоми. Підбивши рахунок величезним багатствам, що їх зібрав старий знавець Сходу, дон Жуан став скнарою, адже гроші йому були потрібні аж на два життя людські. Його гострий допитливий погляд проник у саму суть суспільного устрою і тим краще збагнув світ, що бачив його крізь замогильний морок. Він глибоко дослідив людей і речі, щоб раз і назавжди покінчити з Минулим, яке витлумачує нам Історія; з Сучасним, що існує в строгих рамках Закону; з Майбутнім, таємницю якого розкривають Релігії. Він узяв душу й матерію, кинув їх у горнило життя, нічого там не знайшов і відтоді став отим самим знаменитим Дон Жуаном!

Підкоривши собі всі ілюзії, молодий і вродливий, він кинувся у вир життя, зневажаючи світ і оволодіваючи ним. Його щастя не могло обмежитися тим міщанським добробутом, який задовольняється незмінною вареною яловичиною, теплою грілкою — на зиму, лампою — на ніч і новими пантофлями кожні три місяці. Ні, він осягнув саму суть життя — так мавпа хапає кокосовий горіх і, недовго з ним церемонячись, спритно обчищає його від грубої шкаралупи, щоб з'їсти солодку м'якоть. Поезія і високі злети пристрасті були вже не для нього. Він не повторював помилки, властивої людям могутнього розуму, які, уявивши собі, що дрібні душі схиляються перед душами великими, живуть високими помислами майбутнього і лише зрідка розмінюють їх на дрібну монету повсякдення. Він міг би, як і вони, ступати по землі, а головою торкатися неба, але він волів сидіти й осушувати поцілунками ніжні жіночі губи, запашні й свіжі; всюди, де він проходив, він, подібно до смерті, усе безсоромно пожирав, прагнучи кохання всевладного, кохання у східному дусі, з тривалими й легкими насолодами. В жінках він любив лише жінку, й іронія стала його звичайною манерою. Коли його коханки використовували ложе кохання як засіб, щоб піднестися на небо й там

забутися в п'янкому екстазі, Дон Жуан супроводжував їх туди з тією серйозністю, безпосередністю й щирістю, які вміє напустити на себе німецький студент. Але він казав: "Я!", коли його кохана безумно й палко твердила: "Ми!" Він досконало вмів дозволити жінці, щоб вона його звабила. Він настільки володів собою, що легко вдавав, ніби тремтить перед нею, як юний школяр, котрий, уперше в житті танцюючи з дівчиною, запитує її: "А ви любите танці?" Але він умів і грізно загарчати, коли так було треба, і вихопити з піхов шпагу, і розбити статую командора. Під його простотою ховалася насмішка, а під сльозами — сміх, бо він завжди міг заплакати, як ото жінка, коли вона каже своєму чоловікові: "Купи мені карету, бо інакше я помру від сухот". Для купців світ — це пака товару або жмут банкових білетів; для більшості молодиків світ — це жінка; для деяких жінок — чоловік; для любителів гострого слова — салон, гурток, квартал, місто; а для Дон Жуана — він сам собі був усесвітом! Взірець вишуканості й благородства, чарівний і розумний, він був готовий причалити свого човна до будь-якого берега; та коли його везли, він плив лише туди, куди сам хотів. Чим довше він жив, тим більше сумнівався в усьому. Вивчаючи людей, він здебільшого бачив, що хоробрість — це тільки зухвальство, обачність — боягузтво, великодушність — хитрощі, правосуддя — злочин, порядність — простакуватість, чесність — передбачливість; і він відкрив, що людей справді хоробрих, обачних, великодушних, справедливих, порядних і чесних ніхто не шанує.

"Яка холодна насмішка — це земне життя! — подумав він.— Воно не може бути творінням Бога".

І тоді, зрікшись надії на життя потойбічне, він уже ніколи не скидав капелюха, коли перед ним вимовляли священне ім'я, а на статуї святих у церквах дивився як на мистецькі витвори. А проте, досконало вивчивши механізм людського суспільства, він ніколи не виступав проти забобонів відкрито, знаючи, що могутність ката вища за його могутність. Але він навчився вишукано й дотепно обдурювати суспільні закони, як це чудово зображено у сцені з паном Діманшем2. Отоді і став він типом, пізніше виведеним у образах Мольєрівського Дон Жуана, гетевського Фауста,

байронівського Манфреда і матьюренівського Мельмота3. Величні образи, накреслені знаменитими геніями Європи, для яких ніколи не забракне ні акордів Моцарта, ні, можливо, навіть ліри Россіні! Увічнений злим началом, що існує в людині, цей грізний образ переходить у кількох копіях із століття в століття. То він починає переговори з людьми, втілюючись у Мірабо; то воліє діяти мовчки, як Бонапарт; то таврує всесвіт іронією, подібно до божественного Рабле; або сміється з людей, замість осуджувати порядки, як маршал де Рішельє; або — і це, мабуть, його найсильніший прояв — глузує і з людей, і з порядків, як це робить найславетніший з наших посланників. Але глибокий геній Дон Жуана Бельвідеро випередив усіх цих геніїв. Він нічого не сприймав серйозно. Його життя було знущанням з людей, речей, ідей і порядків. А що стосується вічності, то якось він півгодини невимушено розмовляв з папою Юлієм II і наприкінець розмови сказав йому, сміючись:

— Якщо вже конче треба вибирати, то я все-таки волію вірувати в Бога, а не в диявола. Могутність, поєднана з добрістю, обіцяє більше вигоди, ніж могутність, яка творить тільки зло.

— Так, але Бог вимагає, щоб люди на цьому світі відбували покуту...

— То ви все думаєте про свої індульгенції? — сказав Бельвідеро.— Щодо мене, то я встигну розкаятися: для цього випадку я тримаю про запас іще одне життя.

— Ну якщо ти так розумієш старість,— вигукнув папа,— то гляди, тебе ще зарахують до святих!

— Усе може статися, якщо навіть ви зійшли на папський престол.

І вони пішли подивитися, як муляри споруджують грандіозний собор Святого Петра.

— Святий Петро — геніальна людина. Це він дав нам подвійну владу, і він заслуговує на такий пам'ятник. Та іноді вночі мені спадає на думку, що новий потоп зітре все це мов губкою, і все доведеться починати наново...

Дон Жуан і папа засміялися, вони зрозуміли один одного. Дурень пішов би наступного дня розважитись із папою Юлієм II у Рафаеля або на пречудовій віллі "Мадама", але Бельвідеро подався в собор на папську службу, щоб остаточно впевнитись у своїх сумнівах. А то під час гульні папа міг би сам себе спростувати і ще заходився б тлумачити Апокаліпсис.

Одначе ми переповідаємо цю легенду не для того, щоб постачити матеріалами людей, які захочуть написати історію Дон Жуана, наша мета — довести, що Бельвідеро не загинув у двобої з кам'яною статуєю, як зображено на деяких літографіях. Коли Дон Жуанові стукнуло шістдесят років, він оселився в Іспанії. Там на старості віку він одружився з юною чарівною андалускою. Але Дон Жуан не став ні добрим батьком, ні добрим чоловіком — і то з умисного розрахунку. Він давно зрозумів, що жінки ніжно кохають нас лише в тому випадку, коли ми майже не звертаємо на них уваги. Донья Ельвіра, яку тітка виховала в суворих правилах віри в глибині Андалусії, в замку неподалік від Сан-Лукара, була сама відданість і сама чарівність. Дон Жуан угадав, що з цієї дівчини вийде одна з тих жінок, які довго змагаються з пристрастю, перш ніж їй поступитися, і тому він сподівався зберегти її вірність до самої своєї смерті. Це був ніби жарт, задуманий цілком серйозно, партія в шахи, яку він захотів зіграти на схилку життя. Навчений помилками свого батька Бартоломео, Дон Жуан вирішив прожити старість так, щоб уся його поведінка сприяла успішній розв'язці драми, яка мала розігратися на його смертному ложі. Тому велику частину свого багатства він сховав у підвалах феррарського палацу, куди навідувався дуже рідко. А другу половину свого статку помістив у довічну ренту, щоб і діти, і дружина були зацікавлені в тому, аби він прожив довше — хитрість, до якої слід було б удатись і його батькові.

Та в цій оборудці, гідній самого Маккіавеллі, особливої потреби, власне, й не було. Юний Філіпп Бельвідеро, його син, виріс побожним іспанцем, не менш побожним, аніж батько був нечестивим, ніби виправдуючи прислів'я: "У скупого батька син марнотрат". Для духовного напучення герцогині де Бельвідеро й Філіппа Дон Жуан обрав абата із Сан-Лукарського монастиря. Цей служитель віри був людиною святого життя; високий на зріст, чудово збудований, з жагучими чорними очима, з головою Тіберія, виснажений постами, блідий від самокатувань, він, як і всі самітники, щодня терпів спокуси. Можливо, старий вельможа розраховував, перед тим як закінчиться термін його першого життя, додати до своїх гріховних подвигів ще й убивство ченця. Та чи абат мав силу волі не меншу ніж у самого Дон Жуана, чи донья Ельвіра виявилася обачнішою й доброчеснішою, ніж того вимагає Іспанія від своїх дочок, але Дон Жуан мусив доживати вдома свої останні дні в мирі та спокої, мов старий сільський парох. Іноді він з приємністю помічав, що син і дружина моляться Богові не з належною ревністю і владно вимагав, щоб вони відбували всі обов'язки, які святий Рим накладає на вірних дітей католицької церкви. Одне слово, він почував себе невимовно щасливим, слухаючи, як галантний сан-лукарський абат, донья Ельвіра та Філіпп обговорюють яке-небудь питання совісті. Та хоч як надміру турбувався сеньйор Дон Жуан Бельвідеро про свою персону, настали дні старечої немочі й старечих хвороб, а з ними надійшла пора жалібних зойків та нарікань, тим розпачливіших, чим яскравішими були спогади про бурхливу юність та зрілість, віддану любострасним утіхам. Людина, котра настільки зневажала людей, що вселяла їм віру в засади й закони, з яких сама нещадно глузувала, засинала тепер увечері, повторюючи: "А може?.." Взірець вишуканого світського тону, герцог, що не знав утоми в оргіях, красень, незрівнянний у залицяннях, який подобався геть усім жінкам, чиї серця він підкоряв своїм забаганкам так само легко, як селянин згинає лозину — цей геній страждав тепер від невиліковних мокрот, від надокучливого запалення сідничного нерва, від жорстокої подагри. Він бачив, як його зуби зникають один за одним — так у кінці балу одна за одною виходять білосніжні, вичепурені дами, й вітальня залишається порожньою та неприбраною. Нарешті почали тремтіти його зухвалі руки, підгинатися стрункі ноги, й одного вечора апоплексичний

удар здавив йому шию своїми крижаними гачкуватими пальцями. Від того фатального дня він став понурий і жорстокий. Він засумнівався у відданості сина й дружини, часто твердячи, що вони не турбувалися б про нього з такою зворушливою, делікатною й ніжною увагою, якби він не вклав увесь свій статок у довічну ренту. В таких випадках Ельвіра та Філіпп проливали гіркі сльози й ще ласкавіше доглядали лукавого діда, який раптом надавав своєму тріснутому голосу ніжного тону й казав їм:

— Друзі мої, люба моя дружино, ви мені пробачте, гаразд? Я вас трохи мучу. О пресвятий Боже! Ти обрав мене знаряддям, щоб випробувати ці небесні створіння! Я мав би бути їхньою втіхою, а став їхньою карою.

У такий спосіб він прикував сина й дружину до свого ліжка і за якусь годину, щедро обдаровуючи їх новими й новими скарбами свого чару та вдаваної ніжності, змушував їх забувати про цілі місяці жорстокого вередування. То була батьківська система, що спрацювала куди успішніше, ніж та, яку колись його батько застосував до нього. Нарешті хвороба притисла Дон Жуана так невблаганно, що тепер, укладаючи його в постіль, з ним доводилося морочитися, наче з фелюкою, коли треба її провести крізь вузький фарватер. А потім настав і день смерті. Блискучий скептик, чий розум уцілів посеред страхітливої тілесної розрухи, потрапив до рук лікаря та духівника, хоча все життя з неприязню ставився до обох. Але він навіть жартував із ними. Може, за завісою небуття йому ввижалося світло? За тією самою завісою, свинцевою для інших і прозорою для нього, на якій легкими тінями миготіли незрівнянні втіхи його молодості.

Був чудовий літній вечір, коли Дон Жуан відчув наближення кінця. Дивовижною чистотою сяяло небо Іспанії, від помаранчевих дерев розтікалися ніжні пахощі, зорі випромінювали ясне й миготюче світло, і здавалося, сама природа дає певну запоруку воскресіння; побожний і слухняний син дивився на батька з любов'ю й пошаною. Близько одинадцятої години Дон Жуан захотів лишитися сам на сам із цим щирим створінням.

— Філіппе,— сказав він голосом таким ласкавим і ніжним, що юнак здригнувся і заплакав від щастя; суворий батько досі ніколи не вимовляв його імені з таким почуттям.— Послухай мене, сину,— провадив умирущий.— Я великий грішник. Тому все своє життя я думав про смерть. Колись я дружив з великим папою Юлієм Другим. Знаменитий первосвященик боявся, щоб моя надмірна запальність не спонукала мене вчинити смертний гріх перед самим сконом, уже після миропомазання, й він подарував мені пляшечку із святою водою, яка колись бризнула в пустелі з-під каменя. Я нікому не розповів про це розкрадання церковного скарбу, але мені було дозволено відкрити таємницю своєму синові in articulo mortis*. Ти знайдеш пляшечку в шухляді готичного столика, який завжди стояв і тепер стоїть біля мого узголів'я. Дорогоцінна рідина зробить тобі велику послугу, мій любий Філіппе. Поклянися своїм вічним спасінням, що виконаєш мою останню волю!

* У хвилину смерті (латин.).

Філіпп подивився на батька. Дон Жуан умів читати на обличчях людські почуття й міг спочити в мирі, довірившись такому погляду, тоді як його батько помер у розпуці, зрозумівши з синового погляду, що йому довіритися не можна.

— Ти був гідний кращого батька,— вів далі Дон Жуан.— Осмілюся признатися тобі, сину, що коли шановний абат проводжав мене в дорогу останнім причастям, я думав про те, що несумісні дві такі сили, як божа могутність і могутність диявола...

— О тату!..

— ... і я міркував так: коли Сатана погодиться укласти з Богом мир, він поставить за неодмінну умову прощення своїх прихильників, інакше він виявив би себе жалюгідним нікчемою. Цей гріх страшить мене, сину. Я неминуче потраплю до пекла, якщо ти не виконаєш мою волю.

— О, повідайте ж її мені скоріше, тату!

— Як тільки очі мої заплющаться — а це станеться, можливо, вже через кілька хвилин,— вів далі Дон Жуан,— ти візьмеш моє тіло, ще не охололе, і покладеш його на стіл посеред кімнати. Потім погасиш лампу — тобі вистачить і світла зірок. Роздягнеш мене і, читаючи "Pater" і "Ave"**, а помислами звертаючись до Бога, ти старанно змочиш цією святою водою мої очі, губи, всю голову, а тоді й інші частини тіла. Пам'ятай, сину, що могутність Богова безмежна, і нічому не дивуйся!

** "Отче наш" і "Богородиця" — католицькі молитви (латин.).

В цю мить Дон Жуан відчув, що смерть зовсім поруч, і додав страшним голосом:

— Гляди, не впусти пляшечку.

Потім він тихо сконав на руках у сина, чиї рясні сльози капали на мертвотно-бліде обличчя, з якого навіть смерть не стерла іронічного виразу.

Було близько півночі, коли дон Філіпп Бельвідеро поклав батьків труп на стіл. Поцілувавши його грізно насуплений лоб і сиве волосся, він погасив лампу. У мерехтливому місячному світлі, що затопило і поля, й кімнати палацу, Філіпп бачив батькове тіло, що вирізнялося білою плямою в сірій сутіні. Юнак змочив хустинку в рідині й, прочитавши молитви посеред глибокої тиші, слухняно зволожив священну для нього голову. Він виразно чув якесь дивне шарудіння, але подумав, що то вітер шелестить у верхів'ї дерев. Та коли він обтер вологою праву руку, то відчув як ця рука — рука молода й дужа, але батькова рука! — міцно обхопила його за шию! Він перелякано зойкнув і впустив пляшечку, яка впала на підлогу й розбилася. Рідина вмить випарувалася. Збіглася вся челядь замку із смолоскипами в руках. Цей крик наполохав їх і вразив не менше, ніж якби всесвіт раптом задвигтів від трубних звуків сурми, що

скликала б смертних на Страшний суд. В одну мить кімната наповнилася людьми. Тремтяча від страху юрма побачила, що дон Філіпп знепритомнів, але стоїть на ногах, утримуваний могутньою рукою батька, що здавила йому шию. А потім присутні побачили щось і справді надприродне: обличчя в Дон Жуана було юне і прекрасне, наче в Антіноя — чорне волосся, блискучі очі, червоні уста. А його голова страшно смикалася, нездатна зрушити кістяк, до якого була прикріплена.

Старий слуга вигукнув:

— Чудо!

І всі іспанці повторили:

— Чудо!

Донья Ельвіра була надто побожна і навіть у думці не могла припустити, що тут ідеться про чудеса магії. Вона відразу послала по абата Сан-Лукарського монастиря. Коли пріор побачив чудо на власні очі, то, будучи людиною кмітливою, вирішив здобути з нього вигоду. Зрештою, хіба абат насамперед не повинен дбати про збільшення прибутків своєї обителі? Він негайно оголосив, що сеньйора Дон Жуана, безперечно, приєднають до святих, і врочиста церемонія відбудеться в Сан-Лукарському монастирі, який віднині називатиметься, додав абат, монастирем Святого Жуана Лукарського. На ці слова мрець скорчив блазенську гримасу.

Всім відомо, як іспанці полюбляють такі торжества, а тому неважко собі уявити, якими релігійними феєріями відсвяткувало Сан-Лукарське абатство перенесення тіла блаженного Дон Жуана Бельвідеро в церкву. Через кілька днів по смерті знаменитого вельможі звістка про чудо його часткового воскресіння, переходячи від села до села, поширилася уже більше, ніж на півсотні льє навколо Сан-Лукара, і юрби цікавих відразу ж посунули по всіх дорогах, являючи очам досить кумедне видовище; вони

йшли зусібіч, приваблювані "Te Deum"*, яке ченці співали при світлі смолоскипів. Старовинна мечеть Сан-Лукарського монастиря, чудовий храм, збудований маврами, під склепінням якого ось уже три століття лунало ім'я Ісуса Христа, а не Аллаха, не могла вмістити юрму, що зійшлася подивитись на церемонію. Збившись докупи, мов мурахи, стояли під колонами храму ідальго в оксамитових плащах, озброєні своїми славними шпагами, бо не знайшлося місця, де вони могли б опуститись навколішки — а навколішки вони ставали тільки перед Богом. Чарівні селянки у спідницях-баскінах, під якими вгадувалися знадливі форми, приходили під руку з сивими дідами. Молодики з вогненними очима стояли біля вичепурених літніх жінок. Були тут і парочки, що тремтіли від утіхи, були дівчата, які згорали від цікавості, приведені сюди своїми женихами, були щойно одружені молодята, були діти, які боязко трималися за руки. Величезний натовп мерехтів барвами, мінився контрастами, миготів розмаїттям квітів та строкатими вбраннями і тихо вирував серед нічної тиші. Розчинилася широка церковна брама. Ті, хто запізнився й не зміг протиснутися у храм, залишилися на паперті й здалеку, через три відкриті портали, милувалися видовищем, про яке легкі декорації сучасних опер можуть дати лише слабке уявлення. Святенники та грішники, кваплячися здобути прихильність новоспеченого святого, запалили на його честь тисячі свічок по всій величезній церкві — корисливі вогники, що надали монументальній будівлі чарівного вигляду. Чорні аркади, колони й капітелі, глибокі ніші каплиць, що виблискували золотом і сріблом, галереї, сарацинське декоративне різьблення з усіма його найвитонченішими візерунками виразно проступали в потоках світла — так у червоних сполохах багаття виникають усілякі химерні постаті. А над цим океаном вогнів панував позолочений вівтар у глибині храму, де височів головний престол, що сяяв, як сонце. І справді, перед ракою, в яку поклали Дон Жуана, блідло мерехтіння золотих світильників, срібних канделябрів, хоругов, пишних китиць, статуй святих і обітних підношень. Тіло нечестивого грішника яскріло коштовним камінням, квітами, кришталем, діамантами, золотом, білосніжними, мов ангельські крила, перами і зайняло на престолі те місце, яке відводять образу Христа. Навколо горіли незліченні свічки, від них хвилями розходилося сяйво. Поважний сан-лукарський абат у ризах

священнослужителя, в митрі, прикрашеній коштовними самоцвітами, і з золотою патерицею в руці сидів як владика вівтаря у схожому на трон пишному кріслі посеред свого кліру, що складався з незворушних сивоголових священиків, одягнених у тонкі стихарі,— вони стояли навколо нього, як на картинах отці-святителі стоять навколо Творця. Староста хору та чільні особи капітулу, прикрашені блискучими відзнаками свого високого церковного сану, ходили туди-сюди, окутані хмарами ладану — так світила здійснюють свій шлях у небесних сферах. Коли настав час великого прославляння, дзвони розбудили луну в усіх навколишніх полях, і величезне збіговисько народу проспівало перші слова хвали Господові, якими починається "Te Deum".

* "Te Deum laudamus" ("Тебе, Боже, хвалимо") — католицька молитва.

Скільки було високого почуття в цих словах! Чистим і ніжним голосам жінок, що молилися в екстазі, вторували густі й могутні голоси чоловіків, і навіть орган не міг перекрити цього тисячоголосого співу, хоч як потужно гули його труби. І тільки дзвінкі ноти, що їх виводив хор хлопчиків, та розлоге гудіння перших басів, збуджуючи в кожному найщасливіші спогади про дитинство і захват перед силою людського почуття, вирізнялися посеред чудового розмаїття голосів, злитих у єдиному палкому пориві:

— Te Deum laudamus!

І полився з глибини собору, де чорніли вкляклі жіночі та чоловічі постаті, спів, подібний до світла, що зненацька спалахує в темряві ночі, і мовби перекоти грому розкололи навколишню тишу. Голоси полинули у високість мовби на хмарах ладану, що голубим прозорим серпанком огорнули фантастичні дивовижі мавританської архітектури собору. Всюди було багатство яскравих барв, пахощі, світло і мелодійні звуки.

В ту мить, коли ця могутня музика любові й подяки піднеслася до престолу, Дон Жуан, надто ввічливий, щоб не подякувати за увагу, надто

розумний, щоб не відчути, як з нього глумляться, вибухнув у відповідь моторошним реготом і з нахабною безцеремонністю перевернувся на бік у своїй пишній раці. Бо диявол уселив йому острах, що його хочуть видати за звичайнісіньку людину, за одного із святих угодників, за якого-небудь Боніфація або Панталеоне, і, щоб порушити божественну мелодію любові, він моторошно завив, і до того виття приєдналася тисяча голосів із пекла.

Земля благословляла, небо проклинало.

Церква здригнулася на своєму стародавньому підмурку.

— Te Deum laudamus! — волав натовп богомольців.

— Котіться ви до чортів, тварюки! Усе вам Бог та Бог! Паскудне ви поріддя, тупе бидло, йолопи безмозкі разом з вашим немічним стариганом Богом!

І з горла у святого вихопився цілий потік лайки — так вивергається з кратера розжарена лава, коли вибухає Везувій.

— Deus Sabaoth!.. Sabaoth!* — вигукнули християни.

* Бог Саваоф!.. Саваоф! (Латин.)

— Ви ображаєте велич пекла! — відповів Дон Жуан, заскреготівши зубами.

І його жива рука піднялась над ракою, пригрозивши богомольцям жестом, у якому був розпач і глум.

— Святий нас благословляє! — сказали старі жінки, діти та юні наречені — тобто люди найлегковірніші.

Отак ми часто помиляємося, коли поклоняємось кому-небудь. Людина видатна глузує з тих, хто її вихваляє, а іноді вихваляє тих, з кого вона в душі глузує.

— Sancte Iohannes, ora pro nobis!** — заспівав абат, простершись ницьма перед престолом.

** Святий Іоанне, молися за нас! (Латин.)

— Дурень! — пролунало йому у відповідь.

— Що там відбувається? — вигукнув помічник пріора, помітивши в раці якесь вовтузіння.

— Святий біснується,— відповів абат.

І тут жива голова одним посмиком відірвалася від мертвого тіла й упала на жовту лисину простертого ницьма священнослужителя.

— Згадай про донью Ельвіру! — крикнула голова і вгородила зуби в абатову голову.

Абат жахливо зойкнув, урвавши церемонію. Збіглися священики й оточили свого пріора.

— Ну що, бовдуре, існує Бог чи не існує? — пролунав голос у ту саму хвилину, коли абат, укушений у мозок, випускав дух.

Париж, жовтень 1830 р.

==========

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Це оповідання є одним з найранніших творів у "Філософських етюдах" і загалом у "Людській комедії". Вперше воно було опубліковане в 1830 р. в журналі "Ревю де Парі". Згодом ввійшло до першого видання "Філософських романів і оповідань" (1831). У 1846 р. Бальзак включив його до XV тому "Людської комедії" і до II тому "Філософських етюдів".

Оповідання написане на "вічний сюжет" про Дон Жуана, але ця тема була оригінально розроблена. В образі головного героя Хуана Бельвідеро маємо незвичайне поєднання Дон Жуана і скнари, а донжуанізм тлумачиться автором як безмежний і корисливий егоїзм. Демонізм дона Хуана зовсім втрачає відтінок надприродності й проявляється лише в тому, що "він нічого не сприймав серйозно. Його життям було знущання з людей, речей, ідей і порядків". На відміну від легендарного Дон Жуана, бальзаківського героя не спіткала небесна кара за всі його гріхи,— навпаки, після смерті він був проголошений святим і зайняв у храмі місце Христа. В оповіданні виразно проявляється антиклерикальна тенденція, пов'язана з просвітницькою традицією.

За своєю поетикою оповідання особливо близьке до романтичної літератури, зокрема до "готичного роману" і до творів Гофмана, яким Бальзак захоплювався і який справив на нього значний вплив. І назва твору, і характер розробки основного мотиву певною мірою перегукуються з романом Гофмана "Еліксири сатани".

1. Валтасар — Вавілонський цар, біблійний персонаж. Слова Мене-Текел-Фарес, накреслені вогненою рукою на стіні під час бенкету, спророкували падіння Вавілону.

2. ...як це чудово зображено, у сцені з паном Діманшем.— Мається на увазі сцена із комедії Мольєра "Дон Жуан", у якій головний її герой спритно улещує свого кредитора.

3. Матьюренівський Мельмот — герой роману "Мелоьмот-блукач" англійського письменника-романтика Чарлза Матьюрена (1780-1824). Твір написано в традиції "готичного роману".